

ԽԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х. АБОВЯНА

Հումանիտար գիտություններ №-1 (39) 2021 Гуманитарные науки

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՉՈՒՏՅԱՆ ՏՈՀՄԻ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻՆԵՐԸ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐ
ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՅ Տ. Մ.

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
0010, Երևան, Տիգրան Մեծի 17
e-mail: tigranhayazn@mail.ru

Զաքարյան Հայաստանի անկախ պետության հիմնադիր, շահնշահ Զաքարե Բ-ն 1205 թվականին երկրում իրականացրած վարչական ռեֆորմի արդյունքում այլ կառույցների թվում ստեղծել է նաև Այրարատի կողմնակալություն-փոխարքայությունը և Սարգսի որդի Վաչե Ա Վաչուտյանին նշանակել կողմնակալ-փոխարքա, շնորհելով նրան երկրում բարձրագույն իշխանաց իշխան կոչում: Վաչե Ա-ն և նրա հաջորդները շուրջ 150 տարի իշխելով Այրարատում եղել են Զաքարյան թագավորական տան ամենահավատարիմ սյուներից մեկը: Կողմնակալ-փոխարքա Վաչե Ա-ի տոհմը, որ Սարգսի հայր Վաչուտի անունով կոչվել է Վաչուտյան, հակառակ մյուս հայ տոհմիկ իշխանատների, չունեի հին պատմություն, տոհմական-ժառանգական կալվածքներ: Հայտնի չէ Վաչուտը¹, նրա որդի Սարգիսը, վերջինիս կին Կատան հայկական որ հին տոհմից են սերել, բայց հայտնի է, որ Զաքարյան Հայաստանում նրանց որդի Վաչե Ա-ն նոր՝ Վաչուտյան անունով տոհմի հիմնադիր է դարձել: Հոդվածի հեղինակը Վաչուտյան գահակալ տիրակալների կողքին ներկայացրել է գահակալ տիրուհիներին՝ իշխանուհիներ Մամախաթունին, Խորիշահին, Արուս Խաթունին, Գոհարին, Խուանդ Խաթունին. ինչպես նաև տոհմի դուստրեր Մամքան և Թաթուն իշխանուհիներին և նրանց դերակատարությունը կողմնակալության-փոխարքայության մշակութային կյանքում:

Հիմնաբառեր: Վաչուտյաններ, Այրարատի կողմնակալ /փոխարքա/, Վաչե Ա, Քուրդ Ա, Քուրդ Բ, Մամախաթուն, Խորիշահ, Արուս, Գոհար, Խուանդ, Մամքան, Թաթուն իշխանուհիներ:

Ներկայացված է խմբագրություն 12.03.2021 թ.

ՄԱՍՄԱԽԱԹՈՒՆ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ. Վաչե Ա կողմնակալ-փոխարքայի կինն է:

Վաչե Ա-ի շինարարական, մշակութային գործունեությունը թերի կլինեի առանց կնոջ՝ Մամախաթուն իշխանուհու գործակցության: Զաքարյան շրջանի ոչ մի ամուսնական զույգ այնպիսի միասնությամբ ու նվիրումով հանդես չի եկել, ինչպես Վաչե Ա-ն և Մամախաթունը: Առանց Մամախաթուն իշխանուհու Վաչե Ա-ն որևէ գործ չի իրականացրել:

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն հրատարակչություն, Ե., 2012, էջ 29, արձ. 5: Նույն արձանագրությունը վերափորագրվել է, էջ 60, արձ. 67:

Ինչպես Վաչե Ա-ի, այնպես էլ Մամախաթուն իշխանուհու տոհմական պատմությունից միայն հոր ու մոր անուններն են հայտնի: Վաչե Ա-ին վերաբերող աղբյուրների քննությամբ մենք եկել ենք այն եզրակացության, որ տոհմի նախնիները ենթադրաբար սերում են Արծրունի գերդաստանի երկրորդական ճյուղերից որևէ մեկից²: Մամախաթուն իշխանուհու նախնիների հարցը ճշտելն ավելի դժվար է աղբյուրների բացարձակ սղության պատճառով:

Հոռոմոսի գրատան արձանագրության մեջ Մամախաթուն իշխանուհու հոր անվան մասին հայտնվում է. «ՈՀԸ /1229/: Շնորհիւն Ք/րիստոս/ի: Ես՝ Վաչե որդի Սարգսի եւ ամուսին իմ Մամախաթուն՝ դուստր Ապուսերիին, շինեցաք զՆշխարատունս ի վանս Հոռոմոսի...»³: Տեղերի եկեղեցու մի կիսաեղծ արձանագրության մեջ հիշվում է մեծ իշխան Ապուսերիի անունը: Սա պատահական անուն չէ և նրա անունը պատահաբար չի հայտնվել Տեղերի եկեղեցում: Ամենայն հավանականությամբ Հոռոմոսից հայտնի նույն Ապուսերին է⁴: Թեղենյաց վանքի գավթի բարավորին Մամախաթունի անունից փորագրվել է. «Թվ/ին/ ՈԿ /1211/: Ես՝ Մամախաթունս, ամուսին Վաչեի, դուստրնի արարի քոցանի արծաթի եւ այլ արդիւնս եւ ետու ս/ուր/բ ուխտս Թեղենե/ա/ց...»⁵: Մամախաթուն իշխանուհու նվիրատվական արձանագրությունում հնագետ-վիմագրագետ Գագիկ Սարգսյանը Մամախաթունի հոր անունը թեականով կարդացել է «Հասան»⁶: Հնարավոր է Մամախաթունի հայրն ունեցել է Ապուսերի-Հասան երկանունը: Մամախաթունի մոր անունը փորագրված է Տեղերի եկեղեցում. «Ի Նավակատե/ա/ց ս/ուր/բ Տիրամարն մատուցանի պատարագ ամենայն խորանս Վախախին, մաւր Մամախաթունին՝ շինողի եկեղեցոյս»⁷:

Վաչե Ա-ն ևս, ինչպես դարաշրջանի մյուս իշխանավորները, ամուսնական պատահական ընտրություն չէր կարող կատարել: Այդ ընտրությունը ևս պիտի նրա անմիջական սյուզերենների՝ Զաքարե Բ շահնշահի և Իվանե Ա գորավարի հետ համաձայնեցված լիներ: Ամուսնությունն ամենայն հավանականությամբ տեղի է ունեցել Անբերդի ազատագրումից հետո 1196-1197 թվականներին: Պետք է ենթադրել, որ այդ ամուսնությունից նրանց ավագ որդի Քուրդ Ա իշխանաց իշխանը, Այրարատի ապագա կողմնակալ-փոխարքան ծնվել է ամենաուշը դարավերջին, քանի որ նա 1221 թվականին, Աստվածատուր վարդապետի Հովհաննավանքի արձանագրության մեջ, հիշվել է կողմնակալության ամիրայի պաշտոնում⁸. «Ի կողմնակալութեան մերո նահանգի ամիր Քրդին, որդո Վաչեի, ՈՀ /1221/ թւին»⁹:

Վաչե Ա-ն և Մամախաթուն իշխանուհին Կեչառիսի 1213 թվականի նվիրատվական արձանագրության համաձայն ունեցել են երկու որդի՝ Քուրդ և Վաչուտ անուններով:

² ՊետրոսՅանց Տ., Վաչուտյանների զինանշանները (տոհմի ծագումնաբանական հիմքը): Գիտական Արցախ, թիվ 2(5), Ստեփանակերտ, 2020, էջ 104-114:

³ Հ.Ղևոնդ վարդ. Ալիշան, Շիրակ տեղագրություն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 24:

⁴ Կարապետյան Սամվել, Տեղեր, Վարձք, 2013, հմ.10, էջ 18-19:

⁵ Մեր հավաքածուից:

⁶ Մեզ հնագետ-վիմագրագետ Գագիկ Սարգսյանն է հայտնել:

⁷ Մեր հավաքածուից:

⁸ Իշխանական պաշտոնահամակարգում կողմնակալ-փոխարքայից հետո բարձրագույն երկրորդ պաշտոնը կողմնակալություն-փոխարքայություններում:

⁹ Ղաֆադարյան Կ., Հովհաննավանք և նրա արձանագրությունները, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, Ե., 1948, էջ 94:

Վաչուտ Բ-ի մասին ոչինչ հայտնի չէ, բացի նրանից, որ նրա որդի Վաչեն /հերթականությամբ կլինի Վաչե Գ-ՏՊ/ 1240-ական թվականների կեսերին արձանագրություն է թողել պապի՝ Վաչե Ա-ի Սանահինի համալիրում կառուցած մեծ գավթում: Նա Շենգավիթում ունեցած Բադալի այգին¹⁰ նվիրել է վանական համալիրի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն և պատարագ ստացել եղբոր՝ Դավթի համար: Հավանաբար եղբայրն այդ ժամանակ մահացել է¹¹:

Վաչե Ա-ի մյուս որդին՝ Քուրդ Ա-ն դարձել է 13-րդ դարի հայ իրականության ամենահայտնի գործիչներից մեկը: Պատմիչ Վարդան Արևելցին «Մեկնութիւն Դանիէլի Վարդանայ Արեւելցոյ» երկում գրել է. «Աղաչեմ... ողորմութիւն և թողութիւն մեղաց և ամենայն երախտաւոր պարոնացն Սաղունին, Սմբատա, Քրդին, Պռաւշայ, և ամենայն բնակչաց երկրիս»¹²: Խոսքը Սաղուն Բ Արծրունու¹³, Սմբատ Օրբելյանի¹⁴, Քուրդ Ա Վաչուտյանի¹⁵, Պռոշ Ա Խաղբակյանի¹⁶ մասին է:

13-րդ դարի ոչ մի այլ տիրուհի Մամախաթուն Վաչուտյանի հայտնիությունը չունի: Կողմնակալ-փոխարքա, իշխանաց իշխան Վաչե Ա-ն և Մամախաթուն իշխանուհին միասին հովանավորել են Սանահինի մեծ գավթի¹⁷, Կեչառիսի Սուրբ Նշան եկեղեցու¹⁸, Տեղերի Կաթողիկե եկեղեցու¹⁹, Սաղմոսավանքի Կաթողիկե եկեղեցու²⁰, Հովհաննավանքի Կաթողիկե եկեղեցու²¹, Հոռոմոսի գրատան²² կառուցումը: Ամուսիններով նվիրատվություններ են կատարել Հաղբատի²³, Հառիճի²⁴ միաբանություններին:

Մամախաթուն իշխանուհին տիրապետել է անձնական միջոցների կամ այդ միջոցները նրան հատկացրել է իշխանաց իշխան Վաչե Ա Վաչուտյանը և նա իր անունից կառուցել է Թեղենյաց վանքի գավթը: Գունագեղ գմբեթով գավթի կառուցումն ավարտվել է 1211 թվականին²⁵: Այդ շինությունը Վաչուտյանների իրականացրած

¹⁰ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, էջ 63, արձանագրություն 73:

¹¹ Դաֆադարյան Կ., Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, Ե., 1957., էջ 136:

¹² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար: Կազմեց Ա.Ա.Մաթևոսյանը: Ե., 1984, էջ 211բ:

¹³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ.Ա.Մելիք-Օհանջանյանի, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, Ե., 1961, էջ 215: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Ա.Աբրահամյանի, Ե., Սովետական գրող, 1986, 327 և հետո:

¹⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, էջ 327 և հետո:

¹⁵ Պետրոսյանց Տ., Վաչուտյաններ, Ե., 2001, էջ 54-57:

¹⁶ Հովսեփյան Գարեգին, Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ, մաս առաջին, Վաղարշապատ, 1928, էջ 86-135:

¹⁷ Դաֆադարյան Կ., Սանահին, էջ 136:

¹⁸ Յովսեփեան Գարեգին, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մեջ: Բ հրատարակութիւն: Լիբանան, Անթիլիաս, 1969, էջ 314:

¹⁹ Կարապետյան Սամվել, Տեղեր, Վարձք, էջ 18-19:

²⁰ Մեր հավաքածուից:

²¹ Դաֆադարյան Կ., Հովհաննավանք, էջ 82-83:

²² Վիմական տարեգիր, կազմեց Կարապետ Կոստանյանց: Պետերբուրգ, 1913, էջ 72:

²³ Դաֆադարյան Կարո, Հաղբատ, Ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմական արձանագրությունները, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Ե., 1963, էջ 172-174:

²⁴ Հ.Ղևոնդ վարդ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 161:

²⁵ Մեր հավաքածուից:

առաջինն կառույցն էր Այրարատի կողմնակալության-փոխարքայության տարածքում, որ Վաչուտյան տան ներկայացուցիչը հինգ կամ վեց տարի առաջ ժառանգական իրավունքով ստացել էր Ջաքարե Բ շահնշահից: Թեև 1213 և 1218 թվականների երկու արձանագրություններով Վաչե Ա իշխանաց իշխանը հայտնել է, որ Մամախաթունի հետ կառուցել են Տեղերի Կաթողիկե եկեղեցին և գավիթը, բայց Տեղերի 1232 թվականի ավարտական արձանագրության մեջ Մամախաթուն իշխանուհին միայն իրեն է վերագրել Տեղերի համալիրի կառուցումը. «ՈԶԱ /1232/: ... Ես՝ Մամախաթունս, շինեցի գեկեղեցիքս զմեծ եւ զփոքր եւ զժամատունս յիշատակ ինձ եւ առն իմոյ Վաչէի...»²⁶: 1229 թվականին Մամախաթունը Անիում ունեցած ձիթհանը նվիրել է Սանահինի միաբանությանը. «Ի թուիս ՈՂԸ /1229/: Ես՝ Մամախաթուն, ամուսին Վաչէի, էտու զիմ զանձագին ձիթհանքն յԱնի զԻշխանի ակն յԱ/ստուա/ծածինս»²⁷: Հավանաբար նույն ժամանակ Մամախաթուն իշխանուհին մեկ այլ ձիթհանի մեկ ակը նվիրել է Հաղբատի միաբանությանը. «Ես՝ Մամախաթուն, տուի զձիթհանքն, որ ի Վարհամա որդեացն գնեցի, զմին ակն, որ երբ ժամն մեր լինի, զսեղանն մեր անուն դնեն»²⁸:

Ըստ ավանդության 13-րդ դարի մեծագույն բարեգործ Մամախաթուն իշխանուհին մահից հետո թաղվել է ոչ թե ամուսնու մոտ՝ Հովհաննավանքի Կաթողիկե եկեղեցում, այլ իր կառուցած Տեղերի Կաթողիկե եկեղեցում:

ԽՈՐԻՇԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ. Այրարատի կողմնակալ-փոխարքա Քուրդ Ա Վաչուտյան իշխանաց իշխանը մի երկար հետք է թողել 1200-1270-ական թվականների Հայոց պատմության մեջ: Մինչև հոր մահը, մինչև 1233/4 թվականը, նա համագահակալել է հորը, եղել Այրարատի կողմնակալության ամիրը²⁹: Հոր մահից հետո Ջաքարե Բ շահնշահի որդի և հաջորդ Շահնշահ Ա-ի կողմից Քուրդ Ա-ն հաստատվել է Այրարատի կողմնակալ-փոխարքա: Քուրդ Ա-ն մոտավորապես 1215-1217 թվականների միջև ամուսնացել է Դսեղի Համագասպյան-Մամիկոնյան տոհմավազ Մարգպան Մամիկոնյանի դստեր՝ Խորիշահ Մամիկոնյանի հետ:

Խորիշահ իշխանուհու անունը առաջին անգամ հիշվել է Կարբիի բերդում տեղադրված խաչքարի պատվանդանին, որը թերևս Քուրդ Ա իշխանաց իշխանը պատվիրել է կողմնակալ-փոխարքա դառնալու առթիվ. «Ի թուիս ՈԶԴ /1235/: Յիշխանութեան Շահնշահի, որդո Ջաքարիայի: Ես՝ Քուրդ, որդի Վաչէի եւ ամուսին իմ Խորիշահ»³⁰:

Քուրդ Ա իշխանաց իշխանը իր բոլոր ձեռնարկումներին, հոր ու մոր օրինակով, մասնակից է դարձրել կնոջը՝ Խորիշահ իշխանուհուն: Նրանք միասին նվերներ են տվել Սանահինի վանքին, որտեղ խաչքար է կերտվել ի բարեխոսություն իրենց և տեղադրվել հոր՝ Վաչե Ա-ի կառուցած մեծ գավթի դրսի սյունաշարի դիմաց. «Նշանդ Աստուծոյ, աւգնեա Քրդի, Խորիշահի եւ զաւակաց»³¹: Նրանք նվերներ են տվել Մամախաթուն իշխանուհու կառուցած Թեղենյաց վանքի գավթին³²: Ամուսիններով, մինչև 1240

²⁶ Մեր հավաքածուից:

²⁷ *Հաֆադարյան Կ.*, *Սանահին*, էջ 134:

²⁸ *Հաֆադարյան Կ.*, *Հաղբատ*, էջ 174:

²⁹ *Հաֆադարյան Կ.*, *Հովհաննավանքը*, էջ 94:

³⁰ *Պետրոսյանց Տ.*, *Վաչուտյաններ*, Ե., 2001, էջ 258:

³¹ *Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX*, էջ 106, արձանագրություն 192:

³² *Պետրոսյանց Տ.*, *Վաչուտյաններ*, էջ 258:

թվականը, Նիզ /Ապարան/ գավառի Վարդենիս գյուղում մոնղոլների կողմից ավերված Անբերդի փոխարեն կառուցել են մայրաքաղաքային Վարդենիս դղյակը³³, 1241 թվականին նորոգել են Սաղմոսավանքի Կաթողիկե եկեղեցին և գավիթը³⁴, 1244 թվականին կառուցել են Աստվածընկալի կաթողիկե եկեղեցին, մինչև 1250 թվականը՝ նաև գավիթը³⁵, նույն ժամանակներում կառուցել են Եղիպատրուշի եկեղեցու գավիթը³⁶, 1250 թվականին՝ Հովհաննավանքի գավիթը³⁷, 1255 թվականին՝ Սաղմոսավանքի գրատունը³⁸:

Քուրդ Ա-ին և Խորիշահին հյուրընկալվել է Արցախի ինքնակալ արքա, Ներքին Խաչենի կողմնակալ Հասան Ջալալ Խաչեցին /1240 թվականին/: Նա գումար է նվիրել Հովհաննավանքի եկեղեցուն, որի համար «սպասաւորք սորա» մեկ պատարագ են խոստացել նրան³⁹: Վաչուտյաններին այցելել է Վայոց Ձորի կողմնակալ-փոխարքա, իշխանաց իշխան Պռոշը /1247 թվականին/: Նա մոր արևշատության համար Հովհաննավանքին նվիրել է մեծ գումար, որի համար ստացել է 10 պատարագ⁴⁰: Վարդան Արևելցին 1268 թվականին իր բարձր տիպի դպրոցը Խոր Վիրապից տեղափոխել է Սաղմոսավանք, ապա՝ նույն կողմնակալությունում գտնվող Թեղենաց վանք/⁴¹: Նույն թվականին Այրարատի տերերին հյուրընկալվել է Գևորգ Սկևռացին⁴²:

13-րդ դարի այս նշանավոր գույզին հյուր է եղել Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Ա թագավորը: Նա Կարակորում գնալիս 1254 թվականին և վերադարձին՝ 1255 թվականին, ամիսներով մնացել է Վարդենիսի դղյակում⁴³:

Քուրդ Ա-ն և Խորիշահը մինչև 1240 թվականը ունեցել են Վաչե, Դավիթ /վաղամեռիկ/, Հասան, Դավիթ, Տայիր անուններով տղաներ և Մամախաթուն /վաղամեռիկ/, Մամքան անուններով աղջիկներ: Տարբեր կերպ են դասավորվել նրանց ճակատագրերը: Մինչև 1261 թվականը թոռ Վաչեն /Վաչե Բ/ համագահակալել է Քուրդ Ա-ին: Այդ թվականին նա մահացել է: Նա ավելի վաղ մահացած Դավիթ եղբոր հիշատակին մի փոքրիկ թաղակապ եկեղեցի է կառուցել Սաղմոսավանքի համալիրում: Ամուսնացել է ոմն Մամախաթուն իշխանուհու հետ: Վաչե Բ-ի մահից հետո իշխանական գահ են բարձրացել նախ Հասան, ապա Դավիթ Բ որդիները: Հասան իշխանը ամուսնացել է Ուքանանց տոհմից Արուս Խաթունի հետ: Մամքան դուստրը ամուսնացել է Արցախի Ծարա ճյուղից Հասան Բ իշխանաց իշխանի հետ և ծնել այդ տոհմի հզոր իշխաններից մեկին Գրիգոր Բ իշխանաց իշխանին և Դադի ու Խադաի վանքերի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսին:

³³ Պետրոսյանց Տ. ի գլուղն Վարդենիս, որ ի Նիզ գավառի, պատմավեպ, Ե., 2018, 178 էջ:

³⁴ Նույնը, էջ 259:

³⁵ Նույնը, էջ 259-260:

³⁶ Նույնը, էջ 189 և հետո:

³⁷ Նույնը, էջ 260:

³⁸ Նույնը, էջ 261:

³⁹ Ղաֆադարյան Կ., Հովհաննավանքը, էջ 81:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 91:

⁴¹ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, 282:

⁴² ԺԳ դարի հիշատակարաններ, 366:

⁴³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, էջ 365 և հետո: Պետրոսյանց Տ., Կողմնակալ (փոխարքա) Քուրդ Ա Վաչուտյանի Վարդենիս իշխանանիստը: ՀՀ ԳԱԱ Պատմաբանասիրական հանդես, 2020, թիվ 3, էջ 196-212:

Խորհշահ իշխանուհու հետ Դսեղից Այրարատի կողմնակալության մայրաքաղաք էին եկել նաև նրա ծառայականները՝ Մալիքան և Անիփան⁴⁴, ինչպես նաև Համագասպ անունով մի տղա, որ Հովհաննավանքի հոգևոր դպրանոցում կրթվել ու աստիճանակարգով բարձրացել և 1260-ական թվականների սկզբին նշանակվել է Անբերդի թեմի առաջնորդ։ Այս Համագասպ արքեպիսկոպոս Մամիկոնյանը⁴⁵ եղել է հույժ ուսումնասեր ու բազում ձեռագրեր է պատվիրել, որոնցից յոթը պահպանվել ու գտնվում են Մատենադարանում։ Եպիսկոպոսական գահի վրա նրան հաջորդել է Ներսես եպիսկոպոս Մամիկոնյանը⁴⁶։

ԱՐՈՒՍ ԽԱԹՈՒՆ. Հասան Վաչուտյան իշխանի կինն է։ Ամուսինն իշխել է մոտավորապես 1270/72-1283 թվականներին։ Զաքարիա պատմիչը գրել է, որ Քուրդ Ա-ից հետո «... գտեղի նորա նստաւ որդի իւր, որոյ անունն էր Հասան»⁴⁷։ Մինչև Հասանի գահակալ դառնալը Քուրդ Ա իշխանաց իշխանի համագահակալն էր Վաչե /Վաչե Բ/ անունով որդին։ Սակայն նա 1261/62 թվականներին երիտասարդ հասակում մահացել է։ Հոր համագահակալ է դարձել տարիքով նրան հաջորդող որդին Հասանը։

Հասան իշխանի մասին աղբյուրներում քիչ տեղեկություններ կան։ Հովհաննավանքում 1274 թվականին Յովանեսի անունից փորագրված արձանագրության մեջ «... ի տ/ե/րութ[եան] ...»⁴⁸ բառերից հետո սպասվող իշխանավորի անունը թեև անընթեռնելի է, բայց պիտի լինի «Հասանա»։ Նույն տեղում 1279 թվականին Վարդան վարդապետն ու Մխիթարիչը «ի տ/ե/րութե/ան/ Հասանա» նվերներ են տվել Հովհաննավանքին⁴⁹։

Հայտնի է, որ Հասան իշխանի կին Արուս Խաթունը Ուքանանց տոհմից⁵⁰ էր։

Արուս Խաթունի տոհմը հայտնի է Վրաց Գեորգի թագավորի և նրա դուստր Թամար թագուհու օրերից։ Նրանցից էլ ստացել է Ծոբի գյուղը⁵¹։ Տոհմը մեծ ուժ կամ կարողություն չի ունեցել։ Հայտնի են Հաղբատում 1210-1220-ական թվականներին կառուցած մատուռներով և դրանց վրա կանգնեցված եռախորան խաչքարերով։ Հաղբատի վիմագրերի հիման վրա Կարո Ղաֆադարյանը կազմել է Ուքանանց տոհմաձառը։ Եվ նա և մենք այդ տոհմաձառում որևէ կերպ Արուս Խաթունին չենք կարողացել նույնականացնել, հայտնի չէ Արուս Խաթունը ո՞ւմ դուստրն է։ Տոհմի միակ իշխանավորը, որ կարող էր լինել Արուս Խաթունի հայրը՝ Քուրդ իշխանի թոռ Դավիթ իշխանն է, որ հայտնի է 1243 թվականի արձանագրությունից⁵²։ Ամենայն հավանականությամբ Հասան Վաչուտյանի և Արուս Խաթունի ամուսնությունը տեղի է ունեցել 1260-ական թվականներին՝ Այրարատի կողմնակալ-փոխարքա Քուրդ Ա իշխանաց իշխանի կենդանության օրոք, հենց նրա ընտրությամբ։

⁴⁴ **Սարգսյան Գ.**, *Բարձրաքաջ վանքը և նրա արձանագրությունները։ Էջմիածին, 1951, թիվ 9-10, էջ 44։*
Ղաֆադարյան Կ., *Հովհաննավանքը էջ 84։* Նույնը, էջ 109։

⁴⁵ ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 611։ Տե՛ս **Պետրոսյանց Տ.Մ.**

⁴⁶ **Հ. Ղևոնդ Ալիշան**, *Այրարատ բնաշխարհի Հայաստանեայց Վենետիկ, 1890, էջ 172։*

⁴⁷ **Զաքարիա Քանաքեղյի**, *Պատմութիւն, Կոնդակ Սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից։ Աշխատասիրությամբ Արմեն Վիրաբյանի, Ե., Հեղինակային հրատ., 2015, էջ 184։*

⁴⁸ **Ղաֆադարյան Կ.**, *Հովհաննավանքը, էջ 105։*

⁴⁹ **Նույնը**, էջ 106-107։

⁵⁰ **Նույնը**, էջ 90։

⁵¹ **Նույնը**, *Հաղբատ, էջ 230-231, արձանագրություն 130։*

⁵² **Նույնը**, էջ 206-207։

Հասան իշխանի և Արուս Խաթունի ընտանեկան երջանկությունը 1283 թ-ին անակնկալ, տարածամ խզվել է, նրանք այդ թվականին մահացել են:

Հովհաննավանքում Հասանի իշխանի անունից գրված կտակ-հրամանագրով արձանագրվել է, որ կողմնակալության-փոխարքայության իշխանությունը և Հասանի իշխանի ժառանգների դաստիարակությունը հանձնվել է եղբորը՝ Դավիթ Բ-ին. «...ես՝ Հասան իշխան... եւ բարեպաշտ ամուսին իմ Արուս Խաթուն... տարածամ եւ կէս աւուրց ելաք յաշխարհէ, աւանդեցաք զհոգիս մեր եւ զամէն հայրենիս եւ զգաւակս մեր Դաւիթ եղբար մեր հարազատի եւ ա/ստուա/ծայսիրի...»⁵³:

ԳՈՀԱՐ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ. Ամենայն հավանականությամբ Դավիթ Բ իշխանի կինն է: Դավիթ Բ-ն ստույգ գահակալել է 1283 թվականին և իշխել է հավանաբար մինչև դարի վերջը: Դավթ Բ-ի իշխանության և գործունեության մասին աղբյուրներում սուղ հիշատակություն է պահպանվել:

2000 թ-ին Ուշիի Սուրբ Սարգիս եկեղեցու պեղումների արդյունքում գավթի հարավային պատի հատվածում հայտնաբերվել է մի արձանագրություն, որը փորագրվել է Քուրդ Ա-ի որդիներից մեկին: Արձանակիր չորս քարերից առաջինը, որի վրա գրված է եղել գահակալ-իշխանի անունը դեռևս չի գտնվել, սակայն շարունակությունից հայտնապես երևում է, որ այն փորագրվել է Քուրդ Ա-ի որդու կողմից. «...որդի իշխանի Քրդի եւ թոռն մեծին Վաչէի և ... սիրելի մաւր Խորիշահի՝ դստեր Մարծպանա»⁵⁴: Այս արձանագրությունը կարևոր է նրանով, որ այստեղ հիշված է այդ անանուն գահակալ-իշխանի կնոջ Գոհար անունը:

Քուրդ Ա-ի Վաչէ Բ որդու կնոջ անունը եղել է Մամախաթուն⁵⁵, Հասան իշխանի կնոջ անունը՝ Արուս խաթուն: Գոհարը կարող էր լինել Դավիթ Բ իշխանի կինը:

Տայիրի որդի Քուրդ Բ իշխանաց իշխանը, որ հաջորդել է Դավիթ Բ-ին, արձանագրություններում մոր անունը չի նշել, թեև մանրամասնորեն նշել է հոր տոհմագրությունը: Հավանական չէ, որ Գոհարը լիներ նրա մայրը և Քուրդ Բ-ն չհիշեր նրան: Կարծում ենք, որ Գոհարը Դավիթ Բ կողմնակալ-փոխարքայի կինն է եղել:

Ահա այդ արձանագրությունը՝

1. [որդի իշխանի Քրդի [ե]ւ թոռն մեծին Վաչէի եւ ի
2. սիրելի մաւր Խորիշահի, դստեր Մարծպանա, յազգէ Մամի
3. [կոնեաց].....փոխեցաք արձանս եւ ամուսին իմ Գոհար
4. [տիկին].....մեր զավակ յետ մեր եւ ծնողքիս շինէ
5. [ցաք].....ծից սրբոց ... արձան առ Ա(ստուա)ծ եւ փ...⁵⁶:

Արձանագրության հրատարակիչները կարծիք են հայտնել, որ Քուրդ Ա-ի անանուն որդու կին Գոհարը կարող է լինել Տայիրի կինը, ինչը բացառվում է, քանի որ Տայիրը գահակալ չի եղել, ըստ ամենայնի: Արձանագրության գրչագիրը թույլ է տալիս այն թվագրել 13-րդ դարի 80-90-ական թվականներով: Դրանից ելնելով մեծարժեք նվիրատվություններով և վանական համալիրի կյանքում ունեցած դերով Գոհար տիկինը կարող էր լինել գահատիրոջ կին, իսկ այդ պահի գահակալը Դավիթ Բ Վաչուտյանն էր:

⁵³ Նույնը, Հովհաննավանքը, էջ 90-91:

⁵⁴ Բաբայան Ֆ., Քալանթարյան Ա., Ուշիի Ս.Սարգիս վանքի վիմական արձանագրությունները, էջ 198:

⁵⁵ Պետրոսյանց Տ., Վաչուտյաններ, Ե., 2001 թ., էջ 79, Նույնի Սաղմոսավանքի գրացուցակի գրվելու ժամանակը, ԳԱ Լրաբեր հաս, գիտ., 1981 թ., թիվ 1, էջ 83:

⁵⁶ Նույն տեղում:

Որևէ հուշում չկա, որ թեկուզ կարճ ժամանակով Տայիրը եղել է գահակալ:

Պատմաբան-վիմագրագետ Սամվել Կարապետյանը 2003, ապա 2011-2013 թվականներին ուսումնասիրել և 2013 թ-ին հրատարակել է Տեղերի վանական համալիրի վիմագիր արձանագրությունները: Նա շրջանառության մեջ է դրել գավթի հարավային պատին, կենտրոնական լուսամուտից արևելք, ներքուստ, սվադի շերտի վրա սև ներկով գրված կիսաեղծ արձանագրություն. «... հր/ամանաւ/ ... անին եւ ի պ... սպասալարին, որդի Իվանէ[ի] մեծին Շահնշահի: Ես՝ Դավիթ [որդի] Քրդին [իշխանաց իշխանի] եւ թոռն Վա[չէի], եւ իմ որդիքս՝ Ք[...], եւ Վաչուտն ... ի Տեղերո Ա/ստուա/ծածինս ... գնել հանդովն ու ջրովն ... մեզ խոստացան ի տարին ... աւր պատարագ ... որչափ կենդանի եմք մեր ծնողացն ամեն, եւ յետ ... կամ յիմոց կամ ի /աւտարաց/ ... խաչահանողացն առցէ...»⁵⁷:

Այս արձանագրության սկզբնահատվածից կարող ենք վերականգնել սյուզերեն տերերի շարքը հետադարձ կարգով. «մեծին Շահնշահը» Ջաքարե Բ-ի որդի Շահնշահ Ա-ն է, «Իվանէն» նրա որդի Իվանէ Բ-ն, իսկ առաջին անունը, որ չի կարդացվում, բայց կա անվանատիրոջ պաշտոնը՝ «սպասալարին» հուշում է, որ խոսքը Իվանէ Բ-ի որդի ամիրսպասալար, աթաբեկ Շահնշահ Բ-ի մասին է, քանի որ Իվանէ Բ-ի մյուս որդիները՝ Վահրամ Դ-ն և Ջազա Ա-ն հիշվել են միայն աթաբեկներ և ոչ սպասալար: Այսինքն շարքը դառնում է այսպիսին՝ Շահնշահ Ա – Իվանէ Բ – Շահնշահ Բ: Իվանէ Բ-ն 1261 թ-ին հաջորդել է սպանված եղբորը՝ Ջաքարե Դ-ին և գահակալել մինչև 1263 թ-ը: Նրա որդի Շահնշահ Բ-ն պիտի ծնված լինի մինչև 1263 թ-ը: Այսպիսի հանգամանքներում սպասալար Շահնշահ Բ-ն կարող էր գործել 1280-1310-ական թվականներին, քանի որ Անիում փորագրված նրա կոչ՝ Սահիպ Դիվանի դուստր Խուանդզեի արձանագրությունից պարզվում է, որ Շահնշահ Բ-ն մահացել է 1320 թ-ին⁵⁸: Այս ժամանակահատվածի մի մասը՝ 1283-1290-ական թվականները համընկնում են Քուրդ Ա-ի որդի Դավիթ Բ Վաչուտյանի գործունեության տարիներին:

Հաջորդ բանաձևը հուշում է արձանագրության հեղինակի անձը՝ «Դավիթ, [որդի] Քրդին [իշխանաց իշխանի] եւ թոռն Վա[չէի]»: Խոսքը հաստատապես Վաչե Ա-ի որդի Քուրդ Ա-ի որդի Դավիթ Բ-ի մասին է:

Պարզվում է, որ Դավիթ Բ-ն իր որդիների հետ իշխանությունը 1283 թվականին ստանձնելուց հետո այցելել է հոր ու մոր կառուցած Տեղերի Ս.Աստվածածին եկեղեցի, նվերներ տվել եկեղեցուն:

Ս.Կարապետյանը տեղում եղած տառահետքերով կարդացել է «իմ որդիքս Ք[...], եւ Վաչուտն» անունները:

Պահպանված տառահետքերով վերականգնված «Վաչու[տ]» անվան վերականգնման հետ բացարձակ համաձայն ենք, համաձայն ենք նաև «Ք» տառով սկսվող անվան «Ք[ուրդ]» լինելու հանգամանքի հետ: Ժամանակի սովորութային իրավունով իշխանավորի ավագ որդին կրել է պապի, նրանից հետո ծնվածը՝ ապուպապի անունը: Այս դեպքում գործել է հենց այդ բանաձևը:

Բայց խնդիրը բացարձակ այդ անունների Քուրդ, Վաչուտ լինելը չէ, այլ այն, որ Դավիթ Բ-ն ունեցել է տղա զավակներ: Այլ խնդիր է, որ նրանց փոխարեն

⁵⁷ Կարապետյան Ս., Տեղեր, Վարձք, էջ 28-29: Արձանագրության մեջ ուղղանկյուն փակագծերում եղած բառերը մեր վերականգնումն են:

⁵⁸ Հ. Դևոնյ Այիշան, Շիրակ, էջ 62 /տես նաև 175 թերթի վրա Ջաքարյանների տոհմածառը/:

կողմնակալության-փոխարքայության գահը ժառանգել է Դավիթ Բ-ի եղբոր՝ Տայիրի որդի Քուրդ Բ-ն:

Քուրդ Ա-ի Տայիր որդին կողմնակալության-փոխարքայության գահին չի նստել, բայց հենց նրա որդի Քուրդ Բ-ն է հաջորդել Դավիթ Բ-ին:

ԽՈՒԱՆԴ ԽԱԹՈՒՆ. Չաքարյան տոհմից սերած Խուանդ Խաթունը Վաչուտյան նախավերջին գահակալ Քուրդ Բ իշխանաց իշխանի կինն է:

Նա Իվանե Ա Չաքարյանի որդու՝ Ավագի թոռ Աթաբեկի որդի Ամիրբեկի դուստրն է⁵⁹: 1314 թվականի Կարբի⁶⁰, 1329 թվականի Ուշի գյուղի Սուրբ Սարգիս եկեղեցու Հոռոմ երեցի⁶¹, Հովհաննավանքի 1350 թվականի⁶² արձանագրություններում հիշվել է Խուանդ Խաթուն, 1316-1335 թվականներին ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում՝ Խոյա անունով:

Հովհաննավանքի 1350 թվականի Թեոդոս Չրքինի արձանագրության շարադրման եղանակը հուշում է, որ գրվել է հոր՝ Քուրդ Բ-ի հիշատակին, որի մահը տեղի է ունեցել հենց այդ տարի՝ 1350 թվականին: Նման եզրակացության համար հիմք է այն, որ համաձայն միջնադարյան իրավահամակարգի՝ իշխանական սեփականության ամբողջ իրավունքը պատկանել է գահակալ իշխանին, նրա անձի մեջ գերագույն հողային իրավունքը նույնացվել է նրա քաղաքական-վարչական իշխանության հետ, և միայն նրա հաստատումից հետո էր ուժի մեջ մտնում ստորադաս ծառայողների, անգամ գահակից որդու նվիրատվությունը: Թեոդոս Չրքինի նվիրատվական հրամանագիրը հաստատել է կողմնակալության այդ պահի երկրորդ դեմքը՝ մայրը՝ Խուանդ Խաթունը, որից կարելի է եզրակացնել, որ Քուրդ Բ-ն նոր է մահացել և Թեոդոսը դեռևս չի հաստատվել հոր փոխարեն: Խուանդ Խաթունի անունից փորագրվել է. «Ես՝ Խուանդ Խաթուն, ամուսին Անբերդեցի Քրդին, մայր Չրքընին... կրկին հաստատեցի զվերոյ գրեալս»⁶³:

Չաքարիա Քանաքեռցին արտագրելով Թեոդոս Չրքինի արձանագրության Խուանդ Խաթունի հաստատում-հատվածը, «ամուսին Անբերդեցի Քրդին, մայր Չրքընին» բառերից հետո դժվարընթեռնելի տառերի փոխարեն կարդացել է Թայիկ անձնանունը և եզրակացրել, որ Թայիկը Թեոդոսի եղբայրն է: Այդ սխալն անցել է Յով.Շահխաթունեանցին⁶⁴, Ալիշանին⁶⁵, Կոստանյանցին⁶⁶: Կ.Ղաֆադարյանն արձանագրության այդ հատվածը թեև որոշ չափով ուղղել է, բայց դարձյալ թողել է անորոշ «մայր Չրքընին Բ... աին պէկին»⁶⁷: *Արձանագրության այդ հատվածը մենք ճշտել ենք Կարբիի Քուրդ Բ-ի արձանագրության հիման վրա. «մայր Չրքընին, դուստր Ամրպէկին, թոռն աթապակ Ամրպէկին»*⁶⁸:

⁵⁹ Կարբիի հաղթականար-եկեղեցու արձանագրության մեր ընդօրինակույթունը:

⁶⁰ Մեր հավաքածուից:

⁶¹ **Բաբայան Ֆ., Քալանթարյան Ա.,** Ուշիի Ս.Սարգիս վանքի վիմական արձանագրությունները, էջ 188:

⁶² **Ղաֆադարյան Կ.,** Հովհաննավանքը, էջ 92:

⁶³ **Նույնը:**

⁶⁴ **Յով.Շահխաթունեանց,** Ստորագրութիւն, էջ 277:

⁶⁵ **Հ.Ղևոնդ Ալիշան,** Այրարատ, էջ 253 /տոհմածառ/:

⁶⁶ Վիմագիր տարեգիր, Յուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց, կազմող **Կ.Կոստանեանց,** Ս.Պետերբուրգ, 1913, էջ 171:

⁶⁷ **Ղաֆադարյան Կ.,** Հովհաննավանքը, էջ 92:

⁶⁸ Մեր հավաքածուից:

Թեոդոս Զրքինի և Խուանդ Խաթունի այս արձանագրությունը Վաչուտյան իշխանների վերջին արձանագրությունն է ու նրանց վերջին հիշատակությունը:

ՎԱՉՈՒՏՅԱՆ ՏԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ ԴՌՒՍՏԵՐԸ

ՄԱՄՔԱՆ. Քուրդ Ա-ն ունեցել է երկու դուստր, որոնցից մեկին անվանակոչել է մոր պատվին Մամախաթուն, իսկ երկրորդին տվել է կնոջ՝ Խորիշահի մոր անունը՝ Մամքան⁶⁹:

Մամախաթունի անունը հայտնի է Սաղմոսավանքի գրատան արձանագրությունից, որից պարզվում է, որ նա մահացել է մանկահասակ՝ 1245-1250-ական թվականների միջև և նրա հիշատակին ծնողները կառուցել են Սաղմոսավանքի գրատունը, որի շինարարությունն ավարտվել է 1255 թվականին:

Մամքանի մասին հայտնում են Խաչենի Ծարի եկեղեցում, Դաղի վանական համալիրում, Գեղարքունիքի Վարդենիսի տարածաշրջանի Այրքի Սբ.Գևորգ եկեղեցում փորագրված, պահպանված և մեր օրերը հասած ութ արձանագրություններ⁷⁰, որոնց համաձայն Մամքան իշխանուհին Քուրդ Ա-ի և Խորիշահ իշխանուհու դուստրն էր և ամուսնացած էր Դոփի՝ Զաքարե Բ-ի և Իվանե Ա-ի քրոջ՝ Դոփի թոռ, Խաչենի, Ականի, Հաբանդի, Ծարի, Սոթքի, Շողգահի մեծ իշխան Հասան Բ-ի հետ: Հասան Բ-ն հռչակված էր իր արիությամբ և որպես քաջակորով պատերազմող՝ մեծ դեր է խաղացել երկրամասի քաղաքական կյանքում: Մամքանի և Հասան Բ-ի որդիներն են Գրիգոր Բ-ն և Դաղի ու Խաղաի վանքերի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսը:

Մամքանի անունն առաջին անգամ հիշվել է Դաղի վանքի Կաթողիկե եկեղեցու խորանի աջակողմյան պատին գեղագիր տառերով արձանագրության մեջ: Այս արձանագրության գրվելու թվականի ժամանակի հարցը խնդրահարույց է: Տեղում արձանագրության նախորդ արտագրողները վերականգնում են տարբեր թվեր՝ 1267⁷¹, 1307⁷²: Մենք տեղում մի քանի անգամ թվականի հարցը քննել ենք և արտակարգ պահպանված տառերով բացարձակապես արձանագրել ենք տառերի ԶԺԶ լինելը, որ թվային արժեքով տալիս է 1267 թվականը: Մեր կարծիքով այս դեպքում տեղի է ունեցել հետևյալը: Մամքան իշխանուհին որդու հետ Դաղի վանք է այցելել 1267 թվականին, նվերներ տվել Դաղի վանքին, բայց հավանաբար այցի մասին արձանագրություն չի կազմվել և ավելի ուշ՝ 1300-ական թվականներին որդին՝ Ծարի կողմնակալության-փոխարքայության կողմնակալ-փոխարքա Գրիգոր Բ իշխանաց իշխանի հրամանով արձանագրություն է փորագրվել, որտեղ վավերացվել է, որ իշխանուհու այցը իրականում եղել է 1267 թվականին: Եթե 1267 թվականին Մամքանը լինել 20 տարեկան

⁶⁹ Դիվան, պրակ V, էջ 206, 214, 222: **Ուլուքաբյան Բ.Ա.**, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատարակչություն, Ե., 1975, էջ 239-243: **Պետրոսյանց Տ.**, Հայրենական մշակույթի պաշտպան հայ կանայք: Մամքան, «Էջմիածին», 1980, Ժ, էջ 36-37:

⁷⁰ Խաչենի տարածաշրջանի հայկական շատ պատմական կառույցներ, խաչքարեր տարածքի թուրք բնակչության կողմից ոչնչացվել են կամ օգտագործվել որպես շինաքար: Հնարավոր է, որ Մամքանին վերաբերող այլ արձանագրություններ ևս ոչնչացվել են:

⁷¹ **Յովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունեանց**, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Մայր Աթոռ, 2014, էջ 454: Նիւթեր Հայ Մելիքութեան մասին, Բ պրակ, Դօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք: Գրեց Կարապետ Եպիսկոպոս, տպարան Մայր Աթոռոյ, 1914: Վիմագիր տարեգիր, էջ 110: **Մեսրոպ Մազիստրոս**, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի և Դաղի եկեղեցիները և վանական շինությունները, Երուսաղեմ, 1938, էջ 94 ք:

⁷² Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, էջ 206:

/ամուսնացած և որդի ունեցող/, ապա պետք է ծնված լիներ 1240_1245 կամ դրան մերձ որևէ թվականի: Պատմաբան Բագրատ Ուլուբաբյանը Մամքանի մասին գրել է. «Հասանի կին Մամքանը, որ, ինչպես տեսանք, դուստրն էր Արագածոտն գավառի տեր Քուրտ Վաչուտյանի, իր արձանագրություններով ներկայանում է որպես ժամանակի մեծահարուստ բարերարներից մեկը: Հայրենի տիրույթներում կանգնեցրած խաչերն ու վանքերին ընծայած նրա նվերները մի պատկառելի թիվ են կազմում: Դժբախտաբար, պահպանվել է մի չնչին մասը ծարեցիների ավանդական մշակութային կենտրոնի՝ Խաթրավանքի բոլոր արձանագրությունների, որոնցից, ամենայն հավանականությամբ, կարելի կլիներ առավել լրիվ պատկերացում կազմել Մամքանի ու նրա ամուսին Հասանի մշակութանպաստ գործունեության մասին»⁷³: Իր մշակութանպաստ գործունեությամբ Մամքանը շարունակել է տատի՝ Մամախաթուն իշխանուհու և մոր՝ Խորիշահ իշխանուհու ավանդույթները: Ամուսինը՝ Հասան Բ-ն, մասնակցել է Հուլավյան տիրակալների արշավանքներին: Նրա բացակայության ընթացքում երկրամասի իշխանությունը վարել է կինը՝ Մամքանը: Ապացույցը Զոդի եկեղեցու հարավային պատին 1276 թ-ին փորագրված արձանագրությունն է: Թեև երկրամասի տեր հիշվել է Հասան Բ-ն, բայց եկեղեցի կառուցելու թույլտվությունը /ավգնականությունը/ տվել է Մամքանը. «... պարոնութի/ւն/ Հասանա, աւգնականութի/ւն/ ամուսին իւրո Մամքանին»⁷⁴: Հասան Բ-ի մահվանից՝ 1287 թ-ից առաջ Դաշքենդի Ս.Աստվածածին եկեղեցու մուտքի բարավորին փորագրվել է. «...իշխանութ/եան/ մեծին Հասանա եւ Մամքանա եւ աստխանշան որդոյն Գրիգորի»⁷⁵ կառուցվել է եկեղեցին: Նույն տեղում Ս.Գևորգ եկեղեցու արևմտյան կամարակապ ճակատաքարի վրա տիրույթի իշխանավորների անունների հետ հիշվել է նաև նրանց հարսի՝ Տարսայիճ Օրբեյանի դստեր՝ Ասփայի անունը. «... եւ իշխանութի/ւն/ Հասանա ու Մամքանին, Գրիգոր եւ Ասփեին»⁷⁶ կառուցվել է եկեղեցի: Նրա մահից հետո ևս Մամքանը, իշխանությունը ստանձնած որդու՝ Գրիգորի և հարսի՝ Ասփայի հետ բազում նվիրատվություններ է կատարել: Մամքանը մահացել և թաղվել է Դադի վանքի գավթում: Նրա կողքին թաղվել է որդին՝ Դադի վանքի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսը: Մամքանի տապանաքարի մահագրի թվականը Մեսրոպ Մագիստրոսը /Տեր-Մովսիսյան/ կարդացել է 2 /1251/⁷⁷, Մակար Բարխուտարյանը՝ 2ԽԵ /1298/⁷⁸, Մեղրակ Բարխուտարյանը՝ 2ԿԴ /1315/⁷⁹: Վիմագրագետ-պատմաբան Սամվել Կարապետյանը ուսումնասիրելով Դադի վանքի արձանագրությունները ճշտել է Մամքան իշխանուհու տապանագրում նշված մահվան թվականը՝ 2ԾԵ /1306/⁸⁰: Տապանագրի վրա եղած 1306 թվականի փաստը մենք ևս համարում ենք հավաստի՝ տեղում կատարած տառահետքերի ուսումնասիրությամբ:

⁷³ **Ուլուբաբյան Բ.Ա.**, *Խաչենի իշխանությունը X-XIV դարերում*, էջ 242:

⁷⁴ *Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IV, Գեղարքունիք, կազմեց Ս.Գ.Բարխուտարյան, Ե., 1973, էջ 328:*

⁷⁵ *Դիվան, պրակ IV, էջ 317:*

⁷⁶ *Դիվան, պրակ IV, էջ 315:*

⁷⁷ **Մեսրոպ Մագիստրոս**, *Նշված աշխատանք*, էջ 96ա:

⁷⁸ **Մակար եպս. Բարխուտարեանց**, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ: Ե., 1999, էջ 267 /ճանդագրություն/:*

⁷⁹ *Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս.Գ.Բարխուտարյան, Ե., 1982, էջ 214-215:*

⁸⁰ **Կարապետյան Ս.**, *Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանի բռնակցված շրջաններում*, Ե., 1999, էջ 117:

ԹԱԹՈՒՆ. Քուրդ Բ-ն նորացրել է խնամիական կապը Խաչենի Ծարա իշխանական տան հետ և իր Թաթուն աղջկան կնության է տվել Հասան Գ-ի որդի Հասան Դ-ին: Դադի վանքի գմբեթավոր եկեղեցու հարավային պատի կենտրոնական կամարի մեջ, արտաքուստ փորագրված է. «Կաման Ա/ստուծոյ. ես՝ Գոնցես ու որդիքս՝ Հասան ու Վահրամ, թոռն Դաւիանց, տվաք ի Դադի վանս զմեր հայրենիքն զԽուդ իւր սահմանովն, Խասովն, վերին մարգով վասն սիրական հարսինն մեր Թաթունին, դստերն Քրդին Անբերդեցի՝ ամուսնո Հասանա»⁸¹: Այրարատի կողմնակալության-փոխարքայության Իրար հաջորդող գահակալ իշխանավորներները՝ Վաչե Ա-ն, Քուրդ Ա-ն, Հասանը, Դավիթ Բ-ն, Քուրդ Բ-ն իրենց գահակալ կանանց՝ Մամախաթուն, Խորիշահ, Արուս Խաթուն, Գոհար, Խուանդ Խաթուն իշխանուհիների և Մամքան, Թաթուն դուստրերի համագործակցությամբ ծաղկել են իրենց տրված տարածքները, դրանց վրա կառուցելով համահայկական մշակութային գոհարներ: Այրարատի տիրուհիները Այրարատի, իսկ տոհմի դուստրերը Խաչենի Ծարա կողմնակալության-փոխարքայության տարածքում իրականացրած գործերով 13-14-րդ դարերի մեծագույն մշակութային բարերարներ են դարձել: Այդ նաև նրանց ենք պարտական, որ այսօրյա Հայաստանի տարածքում վեր են խոյանում Հովհաննավանքը, Մաղմուսավանքը, Տեղերի վանքը, Եղիպատրուշի վանքը, Աստվածընկալը, Թեղենյաց վանքը, Կարբիի հաղթականար-եկեղեցին, Սանահինի մեծ գավիթը, Մակարավանքի գավիթը, Հոռոմոսի և Մաղմուսավանքի գրատները, Խաչենի Ծարա իշխանության տարածքում կառուցված բազմաթիվ շինությունները, ինչպես նաև այդ կառույցներում ստեղծված անանց արժեք դարձած բազմաթիվ ձեռագրեր:

РЕЗЮМЕ

КНЯГИНИ РОДА ВАЧУТЯНОВ

ПЕТРОСЯНЦ Т. М.

В 1205 г. основатель независимого государства Закарянской Армении шахиншах Закаре II в результате проведенной в стране административной реформы в числе прочих структур создал также наместничество Айрарата и назначил сына Саргиса Ваче I Вачутяна наместником, присвоив ему титул верховного царя царей страны. Ваче I и его преемники правили в Айрарате около 150 лет и были одним из столпов царского дома Закаряннов. Род наместника Ваче I, который был назван в честь отца Саргиса – Вачута – родом Вачутянов, в отличие от других армянских княжеских домов, не имел ни древней истории, ни родовых и наследственных владений. Неизвестно, к какому древнему армянскому роду принадлежали Вачут, его сын Саргис, жена последнего Катан, но известно, что в Закарянской Армении их сын Ваче I стал основателем нового рода Вачутянов. В статье рядом с венценосными правителями Вачутянами представлены княгини Мамахатун, Хоришах, Арус-Хатун, Гоар, Хуанд-Хатун, а также Мамкан и Татун и их роль в культурной жизни наместничества.

Ключевые слова: Вачутяны, наместник Айрарата, Ваче I, Курд I, Курд II, княгини Мамахатун, Хоришах, Арус, Гоар, Хуанд, Мамкан, Татун.

⁸¹ Դիվան, ցրակ V, էջ 203, արձանագրություն 716:

SUMMARY

PRINCESSES OF THE VACHUTYAN'S CLAN

PETROSYANTS T.M.

In 1205, the founder of the independent state of the Zakarian Armenia, the shahinshah Zakare II, as a result of the administrative reform carried out in the country, among other structures, also established the governorship of Ayrarat and appointed the son of Sargis Vache I Vachutyan as a Governor, giving him the title of the Supreme King of the Kings of the country. Vache I and his successors have ruled in Ayrarat for about 150 years and have been one of the pillars of the Zakarian royal house. The clan of the governor Vache I, which was named the Vachutyan's clan in honor of Sargis's father Vachut, in comparison with other Armenian princely houses, had neither ancient history, nor ancestral and hereditary possessions. It is not known to which ancient Armenian family Vachut, his son Sargis and the wife of the latter Katan belonged, but it is well known that in the Zakarian Armenia their son Vache I became the founder of a new family of the Vachutyans. The author of the article, along with the crowned rulers of the Vachutyans, has presented princesses Mamakhatun, Khorishah, Arus-Khatun, Gohar, Khuand-Khatun, as well as Mamkan and Tatun and their role in the cultural life of the governorship.

Keywords: *The Vachutyans, governor of Ayrarat, Vache I, Qurd I, Qurd II, princesses Mamakhatun, Khorishah, Arus, Gohar, Khuand, Mamkan, Tatun.*

Տպագրության է երաշխավորել պ.գ.թ., պրոֆեսոր Վանիկ Վիրաբյանը
13. 05. 2021թ.